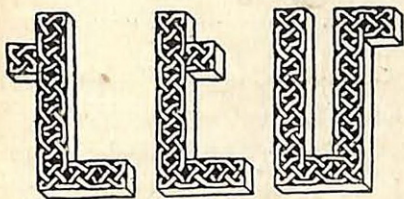

00 AUG 2010

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Դ ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 4

1936

ՅՈՒԼԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

(ՄԻ ԷՁ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԻՑ)

I

Բերլինի Վեհաժողովը դարձակէտ եղաւ հայ հասարակական-
քաղաքական մտքի համար: Հայ ղեկավարութիւնը՝ Կ. Պոլսում եւ
Ռուսա-Հայաստանում՝ տարբեր գնահատում տւեց 61-րդ յօդաձին,
սակայն բոլոր հոսանքների համար նա եղաւ մէկ խթան վերադնա-
հատելու հայութեան ուժերը, նպատակները եւ գործունէութեան
ձեւերը: 80-ական թւականները այդ վերադնահատումի շրջանն է:
Նրա բովում մշակւում է, ծանր հիասթափումներից ու խարխափում-
ներից յետոյ, հայ յեղափոխական-քաղաքական միտքը եւ ձեւաւոր-
ւում են հայոց քաղաքական կուսակցութիւնները: Նոյն ժամանակ-
ներում ձեւակերպւում էր եւ մեծ պետութիւնների քաղաքականու-
թիւնը հայկական հարցի նկատմամբ: Մինչ եւրոպական դիւանագի-
տութեան ձեռքին 61-րդ յօդաձի նոր միջոց էր Թուրքիայի ներքին
գործերին միջամտելու, կամ մէկ գործիք՝ նրա ասիական նահանգ-
ները փրկելու Ռուսաստանի գրաւումից, հայութեան համար նա յոյ-
սի եւ իրաւունքի աղբիւր էր, նոր աշխատանքի մղիչ մի աղբակ: Ա-
մէնից յուսալքածներն անգամ, որոնք գործին աւելի մօտ էին կանգ-
նած, գտնում էին, որ նրանով սկսւում է մէկ նոր շրջան մեր ազա-
տագրական շարժման մէջ: Բերլինի վեհաժողովը առաջ բերեց յու-
սալքում, հայ ղեկավարութեան մէկ մասի մէջ գործունէութեան ե-

510-2001

դանակի խնդրում, ազատագրութեան հաւատը մնաց անխախտ: Հայ դործիչները յոյս ունէին, որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը կը դնի հայ դատը միեւնոյն գետնի վերա, ինչ որ բալկանեան ժողովուրդների դատը եւ հայերը կստանան այն, ինչ որ ստացան սլաւոն ժողովուրդները: Բայց այդպէս չեղաւ եւ ազատագրութեան փոխարէն հայ ժողովուրդը ստացաւ անորոշ խոստում, առանց իրական հսկողութեան: Ծառերի համար Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ յօդածը աւելի խոստմնալից էր: Նա հայկական հարցը կապում էր ոչ թէ մրցակից պիտութիւնների, այլ միայն Ռուսաստանի հետ: Ռուսական օրիանքաւիտն ունեցողների համար այդ առաջին աստիճանն էր հայկական նահանգների բռնադրաման, որը, ըստ նոցա, շատ դրական երեւոյթ էր լինելու: Այդ տեսակէտն ունէր, օրինակ, ռուսահայերի մեծագոյն հրապարակախօսը Գր. Արծրունին: Բերլինի ժողովից իրաւան բան չստացան հայերը, բայց այն ինչ էլ որ նրանք ըստացան, ստացան առանց մասնակցելու մեծ վերիվայրումների մէջ: Հայ ժողովուրդը պատերազմի ժամանակ չըմբոստացաւ եւ յեղափոխական արիւն չթափեց: Եթէ հայութիւնը իրական բան չստացաւ, սակայն նա դարձաւ իրաւատէր – հայկական հարցը դադարեց թուրքիայի ներքին հարց լինելուց եւ վերածւեց միջազգային հարցի՝ մեծ պետութիւնների իրաւասութեան եւ շահագրգռութեան առարկայ: Հայութիւնը այնուհետեւ նոր պահանջներ կարող էր անել, կամ իր ունեցած իրաւունքը նոր եղանակներով պաշտպանել:

Հայ դատի պաշտպաններից մէկը՝ Խրիստափոր լաւատես չվերադարձաւ արտասահմանից: Նրա կարծիքով հայկական հարցի լուծումը միայն դիւանագիտութեան միջոցներով կարելի չէ եւ, պահանջում է նաեւ զուգընթաց ձեռնարկներ: Մեծ պետութիւնների խաչածեղ շահերը նեցուկ են թուրքիայի դոյութեան, եւ ազգերի ազատութիւնը առանց պայքարի, արիւնի երբեք ձեռք չի բերում: Հայը պարտւած ելաւ միջազգային մեծ վերիվայրումների միջից, որովհետեւ «անդէն, անեղջիւր, անասպար կապրինք»: Նա ներկայացաւ թուրքիայի քրիստոնեայ ազգերի բախտը որոշողներին թղթով, աղբսագրով, որ մի շատ փխրուն գէնք էր իրաւունքի պաշտպանութեան համար: Հայերի ներկայանալը միջազգային դիւանագիտութեան առաջ այդպիսի մի ձեւով, այսինքն անպատրաստ եւ մուրացիկի դերում, մի դաս էր դործունէութեան նոր մեթոտներ որոնելու: «Աշխարհը սորվեցաւ այդ դասը, իր մրցանակն առաւ, դու դեռ անուս մանուկ մնացիր», ասում էր Խրիմեանը հայութեան: «Աշխարհի օորված դասը» բալկանեան ազգերի դործադրած միջոցն էր՝ ա-

պըստամբութիւնը: «Շերեփների» քարոզիչը այդ էլ ի նկատի ունէր որպէս հետագայ գործունէութեան միջոց: «Հայ Գոյժի» մէջ նա մշակել էր արդէն Հայոց յեղափոխութեան սկզբունքը եւ եղանակները: «Ահաւասիկ Աստուծոյ մատն ու հրեշտակ աշխարհիս յեղափոխութեան աւազանին ջուրը կյուզեն. ով դէնքը վաղ ձգէ նրա մէջ, — դրում էր Խրիմեան, — նա միայն իր ցաւերէն ազատ կլինի»: Խրիմեանի մտածողութեան տեսակէտից այս շատ նշանակալից է: Յեղափոխութիւնը Աստուծոյ գործն է. նրա մասը խառն է ազգերի ազատագրութեան գործի մէջ. կնշանակէ յեղափոխութիւնը արդար է եւ իրաւացի. յեղափոխականը Աստուծոյ առաքեալն է, որ կոչւած է արդար կարգ ստեղծելու այս աշխարհում: Խրիմեանի յեղափոխական մտայնութիւնը մշակւած էր դեռեւս 60-70ական թւականներին, երկրում, բուն ժողովրդի մէջ, Մուշում եւ Վանում, ուր նա տեսել էր Հայոց Հարստահարութիւնները եւ այն եզրակացութեան եկել, որ Հայի ազատագրումն պիտի լինի իր բազկի միջոցով: Եւրոպական դիւանագիտութիւնը եւ բալկանեան ազգերի ազատագրման փորձը աւելի Համոզեցին նրան այդ տեսակէտի մէջ: Նա հրահրում էր այն միտքը, որ Հայը պէտք է կազմակերպւի, զորանայ, մտաւոր եւ զին-նական ուժ տնտեսի եւ առաջ բերի այնպիսի շարժումներ, որ Հարկադրէ մեծ պետութիւններին միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին: Միայն այդ դէպքում օտարը ի նկատի կունենայ մեր հարցը՝ թէկուզ եւ իր շահերի տեսակէտից: Խրիմեանը հայութեան ազատագրութիւնը դիւանագիտական ֆակտից թեֆում էր մերօրին՝ ազգային ֆակտի վրա:

Հայոց ազատագրութեան այդ ուղին էր ցոյց տալիս եւ մշակում Րաֆֆին իր բազմաթիւ վէպերով, որոնք լցւած էին ուժեղ քաղաքական միտումներով: Րաֆֆին ամենից աւելի շեշտւած քաղաքական մտածողն է Հայ դրականագէտների շրջանակում, գուցէ նրա համար, որ ամենից շատ պատմական հետաքրքրութիւն ու պատրաստութիւն ունի: Նրա պրպտումների շրջանը Հայոց պատմութիւնն է, որ նրա համար հանդիսանում է ներշնչումների աղբիւր եւ քաղաքական աշխարհայեցողութեան կառուցման միջոց: Նա ոչ միայն դրձեց Հայոց ազատագրութեան պայքարի մեթոտները, այլ եւ ձեւա-կերպեց Հայութեան քաղաքական նպատակները, որոշեց նրա ձեւը, տեղը, եւ այսպիսով եղաւ հայոց յեղափոխութեան մերձնողների մեծագոյնը: Նա դիտակցօրէն մղում էր Հային դէպի կազմակերպւած քաղաքական ըմբոստացում: Այն ժամանակ, երբ Հայ մտաւորակա-նութեան եւ ղեկավարութեան որոշ մասը գոհ էր Բերլինից ստացած

արդիւնքով, երբ անգամ Ծերենցը՝ որ այնքան հոգեկից էր Ռաֆֆին վիպադրութեան մէջ՝ պնդում էր, որ յուսահատուելու կարիք չկայ, («Մի՞թէ Լէնկիթեմուրը մեր դուռն է հասեր»), Ռաֆֆին դիւանա-դիտական բոլոր աշխատանքները եւ նրանից ստացած արդիւնքը համարում էր ոչինչ: «Դատարկ յոյսերով ենք ապրում ... , - գրում էր նա «Մշակի» մէջ, - դիակները միայն լուռ համբերութիւն ունին: Ազատութիւն տրուում է այն ազգերին, որոնք իրենց ազատութիւնը սրով պաշտպանել գիտեն»: Սպասել Թուրքիայից որ եւ է բան՝ հայերի դրութիւնը բարւոքելու համար, սպասել թէ նա կը վերածնւի իր հետ բարձրացնելով եւ հայերին՝ անյոյս բան է:

«Խեմքի» մէջ Ռաֆֆին խորունկ ճշմարտութեամբ երեւան է բերում հայ-թրքական շահերի հակադրութիւնը եւ համոզւած է, որ այդ երկու ազգերը գործակցել չեն կարող. ուստի հայութեանը մնում է բռնել միայն յեղափոխութեան ուղին: Եւ Ռաֆֆին պնդում է իր «Տափառախայֆ» աշխատութեան մէջ, թէ «հայերն այժմ լաւ են հասկացել այդ: Հասկացել են, որ հասել է մի վճռական ըոպէ, երբ կամ պէտք է յանձն առնել ստրկաբար ոչնչանալ, կամ եթէ ցանկանում են իրենց դոյութիւնը պահպանել՝ հարկաւոր է միացած ուժերով ընդդիմադրել քրդերի վայրենի յարձակումներին: Ուրիշ ճար չկայ»: Այս տողերը նա գրում էր 80-ական թ. կէսերին, բայց արդէն 70-ական թ. վերջերին նա մշակել էր իր վէպերի մէջ այդ տեսակէտը: Հայոց յեղափոխութիւնը պիտի լինի ժողովրդական. նա պիտի «ցածից դէպի վեր բարձրանայ»: Ըստ Ռաֆֆիի յեղափոխութիւնը արդար է եւ իրաւացի՝ Թուրքիայի նկատմամբ, որովհետեւ իր բովանդակ պատմութեան մէջ նա ցոյց չի տւել խաղաղ յառաջադիմութեան մի փաստ, իր պետական մեքենան չի յարմարեցրել ժամանակակից պահանջներին, չի դարձրել այն մշակոյթի, ազատութիւնների, տնտեսական բարգաւաճման մէկ անօթ, այլ միայն բռնութեան, հալածանքների, կոտորածների գործիք: Եւ ամեն խօսք, քարոզ «հաւատարիմ հպատակութեան»՝ դա ինքնակործանում է, նւաստացում, հրաժարումն իր արժանապատուութիւնից: «Հաւատարիմ հպատակութիւնը, - ասում է Ռաֆֆին նոյն «Տափառախայֆ» ուսումնասիրութեան մէջ, - մի այնպիսի պետութեան վերաբերմամբ որպիսին է Թուրքիան, նշանակում է կոյր հնազանդութիւն, այսինքն անտրտունջ տանել բռնակալի բոլոր բարբարոսութիւնները: Եւ հայերը մինչեւ այսօր իրենց հաւատարիմ հպատակութեամբ ոչինչ չհասցին, միայն ծանրացրին իրենց ստրկութեան շղթաները»: Միակ միջոցը Թուրքիայի հետ խօսելու մնում է յեղափոխական գործելակերպը: Եւ Ռաֆ-

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐՓՈՒԳՅԱՆ

Փին իր մեծ տաղանդը նւիրեց հայութեանը յեղափոխութիւն քարոզելով: Նա կառուցանում էր հրիւմեանի հետ միասին յեղափոխական հայութիւնը:

Այս ձեւով հայոց քաղաքական միտքը երկու տեղումն էլ՝ Թուրքահայաստանում եւ Ռուսահայաստանում մշակւում էր միեւնոյն ուղղութեամբ՝ հասցնելով միեւնոյն հետեւանքին՝ յեղափոխական մեթոտներ ի կիրառման: Կար եւ մի ալ հոսանք, որ գլխաւորում էր Ներսէս Վարժապետեանը: Սկիզբը Վարժապետեանը հակառակ էր միջազգային դիւանագիտութեան հայկական դործերի մէջ խառնելուն՝ ոչինչ լաւ բան չսպասելով նրանից: Ներսէս պատրիարքը համոզւած թրքական օրինքաւորութեան ունէր եւ նոյնիսկ յատուկ շրջաբերական ուղարկեց թրքահայութեան՝ ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ՝ կատարելու իրենց քաղաքացիական պարտքը պետութեան նկատմամբ: Նրան դէպի թրքասիրութիւն դրողը Ռուսաստանի վախն էր, այն Ռուսաստանի որ աստիճանաբար տարածւում էր հարաւ եւ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրով միակ հովանաւորն էր դառնում թրքահայութեան: Դա առաջին քայլն էր դրաման: Իսկ այդ դրամայից սարսափում էր թրքահայ մտաւորականութեան մէկ մասը: Ռուսահայերի բախտը նրանց համար որոշ էր՝ ռուսահայերը գնում էին դէպի ռուսացում: Կապել թրքահայութեան բախտը Ռուսաստանի հետ՝ կը նշանակէր գիտակցօրէն մղել թրքահայութիւնը դէպի նոյն ուղի՝ ռուսացումը: Բայց երբ հայկական հարցը Բերլինի վեհաժողովից դուրս եկաւ որպէս 61-րդ յօդւած, Ներսէս Վարժապետեանը եւ իր կողմնակիցները ջանացին լաւապէս օգտագործել այն: Նրանք հաւատում էին, որ այդ յօդւածը իրագործելի է, որ Թուրքը իր յանձնառութիւնը կը կատարի, որ Եւրոպան իրապէս կհսկի բարենորոգումների դործագրութեան վերա, որ այդ բոլորը հայկական նահանգների համար ապահովութեան դուռ կբանան եւ խողաղ աշխատանքի համար նոր ասպարէզ կստեղծեն: Այս հաւատն ու վստահութիւնը նրանց մղում էր մշակութային-տնտեսական վերակառուցման աշխատանքի: *) Յիշելով նրանց, ովքեր ամէն բան սպասում էին

*) Սրանմանքը յուսախաբւած էր վեհաժողովից. նա առաջարկում է կրտսերի ամէն կապ դիւանագիտութեան հետ եւ ջանալ, որ հայութիւնը կենտրոնացաւ իր Հայաստանում: Սրանմանքը եւրոպական միջամտութիւնը համարում է վը-

Բերլինի վեհաժողովից, Վարժապետեանը ասում էր. «Այսպիսի գործ ոչ մէկ օրւան մէջ, ոչ մէկ մարդու ձեռքով կրնայ կատարուիլ. պատրաստինք մեր ապագային. նախ չկենանք հոս. Հայաստան երթանք. Հայաստան ղրկենք ինչ որ ունինք ազգին մէջ բանիբուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, եկեղեցասէր: Հայաստան երթան մեր դաստիարակք, ուսուցիչներ, մեր վառվռուն երիտասարդներ: Ուղիներ պիտի բացւին, ջրանցքներ պիտի շինւին, գործարաններ պիտի կառուցւին . . . Հնդկաստանէն, Անգլիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսիայէն եւ Աւստրիայէն մինչեւ Պարսկաստան միանան, ձեռք ձեռքի տան բոլոր հայերը»: Ահա գործի ինչպիսի հեռանկար էր բաց անում 61-րդ յօդածը հայուլթեան առաջ: Թուրքահայերի վերածնունդը պիտի լինէր համայն հայուլթեան գործը, նրա շուրջն է, որ կերտւելու էր նոր, աշխարհիկ եւ գիտակից հայուլթիւնը, համախմբւելու էր հայոց կամքը: Այդ գործը լինելու էր կուլտուր-կրթական եւ տնտեսական: Նախ պիտի կառուցւէր մշակութային հայութիւնը: Մեր պարտութիւնը միջազգային դիւանագիտութեան մէջ հետեւանք է մասամբ նրան, որ չկար այդ հայուլթիւնը:

Այս մէկ տեսակէտ էր, որ լայն արձագանդ դտաւ հայուլթեան բոլոր խաւերում: Մինեւ այդ կային ընկերութիւններ Թրքահայաստանում:

տանգաւոր: Եւրոպական պետութիւնները իրենց շահերի համար ստեղծեցին 61-րդ յօդածը, որ առիթ ունենում միջամտելու Թուրքիոյ գործերին: Տուժողը մեմֆեմֆ, բայց ոչ քուրֆը եւ ոչ էլ եւրոպացիք: Դիւանագիտութեամ վրա յեմելը սխալ եւ կործանարար ուղի է: «Այդ կեղծ բարեկամները ոչ հայուն հօրեղբայրն էին, ոչ հայուն քեռին, այլ՝ աւելի մարայիկ որսորդներ եւ մագդործներ, որ զմեզ երէ վայրի եւ պատրաստ ոչխարներու եւ պարարակ կովերու տեղ դնելով, մեր փառախէն կ'ուզէին խրտցնել, հեռացնել եւ իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել»: Եւրոպայի վրա յոյս ունենալով, Սրամնտեանը քեւադրում էր, որ հայութիւնը յեմի իր սեփական ուժերի վերա եւ գուրգուրամֆի ու սիրոյ միւրք դարձնի Թուրքաց Հայաստանը: Հայութեան ամենամեծ չարիքը այն է, որ մա բարձի բողի է արել եւ բում իայրեմիքը մոռացւած մէկ անկիւմ է դարձրել այն. սակայն պիտի գիտակցինք, որ այնտեղ է մեր ապագան, ուստի եւ «փափագելի է, որ մեր դրամատերները իրենց ուշը դարձնէին Հայաստանի մէջ հողեր գնելու... Նրանք մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենային տեղական կառավարիչներում, քուրֆ եւ ֆիւրդ պէյերում վրայ իբրեւ օրէնսգէտ եւ ֆաղաֆաղէտ մարդիկ... Պէտք է օրէնսգէտներ եւ բժիշկներ երթան հոն, այս երկու դասում ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայաստանի մէջ, որոնցմով կ'աշտպանւէին գոյից եւ կենաց գռներ: Հայաստանի մէջմ է բում հայկական խնդիրը եւ մեմֆ Պերլիմի մէջ կորոնմեմֆ գայն»:

տանի կրթական գործին նպաստող, այժմ սկսւում է շարժում դէպի երկիր՝ նւիրւելու, դաւառի վերադարձօնքին: 80-ական թւերին երկու սահմաններից էլ գաղափարական երիտասարդութիւնը դիմում էր դէպի հայկական բնաշխարհը՝ ոմանք լոկ հետաքրքրութեան համար, ոմանք ուսումնասիրական նպատակով, ոմանք դպրոցական աշխատանքին նւիրւելու, ոմանք յեղափոխական գաղտնի աշխատանք կատարելու: Թրքահայաստանը դառնում էր «Աւետեաց երկիր»: Այդ մեծ հետաքրքրութեան, եռուղեռի մէջ կերպարանք ստացան, ձեւաւորեցին հայ քաղաքական հոսանքները եւ մկրտեց նոր հայութիւնը: «Արարատեան» ընկերութիւնը իր աշխատանքները կենտրոնացնում էր Վանում: Այնտեղ հաստատուեց նաեւ Մկրտիչ Փորթուգալեանը, որ հիմնեց իր նշանաւոր վարժապետանոցը: «Միացեալ Ընկերութիւնը» իրեն գործի ասպարէզ ընտրեց Մուշը եւ Մշոյ դաշտը, որտեղ տեղաւորեց Սարժեանը՝ իր գործակիցների հետ: Մուշի մէջ հիմնեց կենտրոնական Դպրոցը: Իհարկէ, դպրոցական այս շարժումը նորութիւն չէր, նա ունէր իր նախորդող գործը, որ կապւում էր Ազգային Սահմանադրութեան մշակութային աշխատանքի հետ, սակայն շարժումն այժմ աւելի գիտակից էր ու կազմակերպւած եւ կապւած՝ քաղաքական աղօտ հռոանկարների հետ: Գործի ասպարէզ են մտնում նոր մարդիկ, որոնք հոգեպէս յեղաշրջւած էին պատերազմի, ազգային ազատագրութեանց անմիջական ազդեցութեան տակ: Այդ նոր մարդիկը ոչ միայն դպրոցի ներսն էին ուսուցանում, այլ եւ դպրոցից դուրս՝ հասարակութեան մէջ: Նոր գաղափարներ, տրամադրութիւններ են բերում նրանք, ջանալով ստեղծել հոգեկան յեղաշրջումը, ինքնամանաւորութեան հասցնել ստրկացած, գլուխ ծռած հայիկ, ազատել նրա միտքն ու զգացումը կապանքներից եւ ստեղծել անհրաժեշտ նախապայմաններ ընկերային, քաղաքական յեղաշրջման: Հայ դպրոցը կերպարանափոխւում է. փոխւում են դասաւանդութեան առարկաները՝ մտցնում են մարզանք. հայ լեզուն, հայոց պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը դառնում են հայութիւնը պատուաստելու լաւագոյն գէնքերը. ուսումնն ու դաստիարակութիւնը ազգայնամետ է: Շատ տեղերում անգամ զինավարժութիւն էին սովորեցնում, գործածելով փայտէ հրացաններ եւ այս բոլորը կատարում էր ժողովրդի աչքերի առաջ: Փոխւում էր եւ դասաւանդութեան մեթոդը՝ վանական – սխոլաստիկ եղանակին փոխարինում էր կենդանի խօսքը, փորձը, կեանքը՝ գունեղ եւ հետաքրքիր: Այս մի յեղաշրջում էր՝ խաղաղ, անաղմուկ եւ կուլտուրական յեղաշրջում, որ հայութեան հոգեկան կենտրոնացման ուժերի հաւաքման էր նւիրւած: Ա-

ռանց դրան անկարելի է հասկանալ հայոց յեղափոխութիւնը: Հայ դպրոցը իր վանական-կրօնական շրջանից անցնում էր ազգային դաստիարակչական շրջանը եւ հայ վանական վարդապետը տեղի էր տալիս աշխարհիկ ուսուցչին:

Այսպիսով, 80-ական թւականներին, մշակեց մեր մէջ հայութեան կառուցման երկու գործելակերպ՝ յեղափոխական-ֆաղափական եւ խաղաղ-կուլտուրական: Երկուսի մէջ էլ ընդհանուրն այն էր, որ մեր փրկութիւնը որպէս ազգային հաւաքականութիւն պիտի կառուցուի մեր ուժերով եւ մեզ համար: Նա պիտի լինի մեր զոհողութեան, մեր մտաւոր եւ նիւթական կարողութեան արդիւնքը: Հայկական հարցի լուծումը նախ մեր ներքին ուժերի հետ պէտք է զուգակցել, ապա միայն դիւանդալութեան ապաւինել: Երկու գործելակերպի միաժամանակ մշակելը զարմանալի չէ. — Դրանք հայ ինքնամանաւոր մի եւ ինքնուրոյն երկու տարբեր եղանակներն են՝ ուղղած միեւնոյն նպատակին — հայութեան ֆաղափական եւ մշակութային վերակառուցման:

II

Այս շրջանի լաւագոյն գործիչներէց մէկը Մկրտիչ Փորթուգալեանն է, որի անունը սերտօրէն կապւած է Վանի դպրոցական-կրթական գործերի հետ, ապա «Արմենիա»յի միջոցով՝ հայ յեղափոխական մտքի պատմութեան հետ: Հայոց մտաւորականութեան եւ հասարակական շարժման մէջ Մ. Փորթուգալեանը յայտնի է որպէս կրթական մշակ. 1877 թ. նա գնաց Վան, ուսումնասիրեց ապագայ իր գործունէութեան շրջանը եւ 1878 թ. վերադարձաւ նոյն տեղը, հիմնեց իր «Վարժապետանոց»ը, որի միջոցով նա տարածեց իր դադափարները՝ հասցնելով մէկ նոր սերունդ: Յեղափոխութիւն բառը նա չարտասանեց, ինչպէս որակում է Ա. Արփիարը, բայց, «պատրաստեց յեղափոխական սերունդ»: Ինքն իրեն զգում էր կոչումով ուսուցիչ՝ թէ դպրոցում, թէ դպրոցից դուրս, եւ ասպարէզից հրաժարեց ցաւով: Վանի պահպանողական հոսանքի ջանքերով եւ թուրք իշխանութեան հրամանով՝ նա մի քանի տարւայ աշխատանքից յետոյ թողնում է Վասպուրականը, հեռանում է Կ. Պոլիս եւ դպրոցն էլ փակւում է: Կ. Պոլսում, որ նրա համար մի տեսակ «պատուար» արտարաւայր էր, ի դուր է որոնում արդարութիւն եւ ի դուր է փորձում Վան վերադառնալու իրաւունք ձեռք բերել: Համոզւում է, որ թուրքիոյ մէջ իր առաջ փակւած են աշխատանքի բոլոր դռները: 1885

թ. անցնում է Ֆրանսիա, դառնում է կամաւոր տարագիր, հաստատւում է Մարսէլում եւ ձեռնարկում «Արմենիայի» հրատարակութեանը: Արտասահման փոխադրելը դարձակէտ է նրա կեանքի եւ դործի մէջ. ուսուցիչը դառնում է խմբագիր, կուլտուրական մշակը՝ յեղափոխական դործիչ, թէպէտ եւ իր խառնածքը յեղափոխականի չէր: Նա ժողովրդական տրիրուն չէր. նրա յեղափոխական դործը քարոզչական էր: Նորմալ, ազատ պայմաններում նա կլինէր սերունդների դաստիարակիչ եւ նրա անունը պատւաւոր տեղ կը դրաւէր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան մէջ: Սակայն թուրքը իր յոռի վարչաձեւով, արդէն մշակող հակահայ քաղաքականութեամբ, նրան մղեց յեղափոխական դործի ասպարէզ: Այս սահմանում նա հանդիսացաւ — յեղափոխական մտքերի եւ հոսանքների նախապատրաստող: Յեղափոխութեան դործին նա մէկ անգամից չփախեց. նրա մէջ յեղափոխականը մշակեց դանդաղօրէն, ներքին պայքարներից յետոյ: «Արմենիայի» հրատարակութեան առաջին ամիսներում, նա իրեն եւ իր դործը չի հակադրում թուրքիային. ընդհակառակն նա թուրքիայի հետ է եւ ջանում է ուղղել նրա վարչութեան ախտաւոր կողմերը: Նա սկզբում յեղափոխական չէ թուրքիայի նըկատմամբ, այլ բարենորոգիչ:

1885 թ. Վանում եւ շրջագայքում սկսւում է հալածանք թէ հայերի եւ թէ հայ հաստատութիւնների դէմ: Հետապնդւում էին մասնաւորապէս երիտասարդները, որոնք աշակերտել էին Մ. Փորթուգալեանին: Վերջինիս համար այս հալածանքները մեկուսացած մէկ երեւոյթ են, կապ չունեն քնաւ պետութեան ընդհանուր քաղաքականութեան հետ եւ որ եւ է ընդհանուր նպատակ չեն հետապնդում: Այդ դործն է «տեղական կառավարութեան» եւ հայ «ազաների», պահպանողական հոսանքի: Վերջիններս «զօրաւոր դիրքի» տէր են եւ չեն հանդուրժում այն հոգեւոր շարժման, որ տեղի ունէր նախորդ տարի 80-ական թւերից: Մ. Փորթուգալեանի աշխատանքը Վանում առաջ էր բերել զաղափարների շերտաւորում կրօնի, եկեղեցու, ընտանիքի, վարքութարքի, վարչական սխառմի շրջանում: Սկսւում էր հնի եւ նորի, հայրերի եւ դաւակների պայքարը: Նոր սկզբունքների աղդեցութեան տակ՝ կազմակերպւում էր եւ պահպանողական հոսանքը, որի գլուխը կանգնում է Վանի Առաջնորդը: Այդ «ազդեցիկ մարդերը» յենւում են Վանի թուրք իշխանութեան վերա: Նրանց միացեալ ջանքերով ուսուցիչը աքսորւում է, դպրոցը փակւում եւ այժմ էլ հալածանք սկսւում նոր հոսանքի՝ երիտասարդութեան դէմ: Թուրք-աղայական այս հալածանքը նա համարում է պատահական եւ

րեւոյթ: Նրանք «կյաջողին պղտորել Վանի նահանգապետ Վսեմ. Համիտ փաշայի միտքը», որ ըստ Մ. Փորթուգալեանի բնաւ մասնակից չէ այդ խաղերին: Ընդհակառակն նա մեր հեղինակին՝ Վանից քսորուելու ժամանակ, յայտնել է իր «համակրանքը»: «Անմեղ ժողովուրդը» իր բողոքը չի կարող հասցնել «իւր սիրած թագաւորին եւ իւր յոյսը դրած սաղրազամին»: Բարձր իշխանութեան եւ ժողովրդի մէջ կան «մեծամեծները», պետական պաշտօնէութիւնը, բիւրոկրատիան, որոնք փոխանակ ծառայելու ժողովրդին՝ նրա գլխին պատիժ են դարձել: Այս բիւրոկրատիան է, որ հազար ու մի ձեւով հարստահարում է ժողովուրդը իր անձնական շահերի համար: Դրա դէմ է, որ պէտք պաշարել: Բարձր իշխանութիւնը «ժողովրդասէր է ու հայրենասէր»: Այս տեսակ, հայահալած քաղաքականութեան մէջ մաս չունեն ոչ Սուլթանը, ոչ Եպարքոսը, ոչ էլ նահանգապետները եւ առհասարակ Մ. Փորթուգալեանի համար այդպիսի քաղաքականութիւն դոյութիւն չունի: Պատասխանատուութեան մեծ բաժինն ընկնում է հայերի վերա, որոնք իրենց շահերի համար, կառավարութեան ստորադաս պաշտօնեաների հետ խաբում են իշխանութիւնը: Այն ինչ չէր կարող անել ժողովուրդը՝ ճշմարտութիւնը յայտնել բարձր իշխանութեան՝ փորձում է անել ինքը Փորթուգալեանը «Արմենիայով»: Եւ Օսմանեան կայսրին ու պետական ղեկավարներին արած իր դիմումների եւ քննադատութեանց մէջ նա հանդէս է գալիս ոչ միայն որպէս անիրաւած հայութեան պաշտպան, այլ եւ որպէս օսմանեան հայրենաւէր: «Օսմանեան տէրութեան շահերին վնասակար է, երբ մի անմեղ ժողովուրդ չարաչար կհալածւի եւ ի դուր» – («Արմենիա»-ի յուշարար – Մարտէյլ 1890. Ա. տարեկան 1885-1886): Հայերը «ամենահաւատարիմ, հանդարտ եւ օգտակար հպատակներն են Օսմանեան տէրութեան» եւ հալածանքները կարող են միայն գրգռել նրան, յուսահատեցնել «այն բարենորոգութիւններէ զորս թուրք կառավարութիւնը մտադիր է հետզհետէ անել աւելի հանգիստ եւ անդորր մի ապագայ պատրաստելու համար իր ժողովրդին» (Արմենիա»-ի յուշարար. 10):

Եթէ մեր հեղինակը այսպիսի վստահութիւն ունի թուրք իշխանութեան վերաբերումի մասին դէպի հայերը, ապա պարզ է թէ ինչ դիրք կարող է ունենալ նա դէպի օսմանեան կայսրութիւնը: Որպէս հանրային գործիչ, Մ. Փորթուգալեանը իրեն յայտարարում է թուրքիայի շահերին նւիրած, «հաւատարիմ հպատակ Օսմանեան տէրութեան եւ նրա ճշմարիտ շահերի պաշտպան» (9): Նա դէպի թուրքիան ունի «անյողգողդ սէր». Թուրքիան նրա «հայրենիքն» է: Ինքը պատ-

կանում է «ազգի եւ տէրութեան օգտին հաւատարմութեամբ եւ եռանդով աշխատողներին» շարքին, ուստի եւ «սաստիկ կյուզը» «կյուսահատել», տեսնելով նրա ընթացքը: Ներկայացնելով ինքն իրեն թուրք իշխանութեան որպէս հանրային գործին՝ նա ասում է «եթէ այս տողերի դրողը մի յանցանք ունեցած է՝ սա է թէ թերեւս, որ իր ազգի եւ օսմանեան տէրութեան օգտակար լինելու ջերմ եռանդով վառուող մի սիրտ ունի. իր այդ յանցանքը կիսոստովանի հրապարակի վերա, եւ չի դադարիլ գործելէ զայն քանի որ կենդանի չունչ կայ իր մէջ» (11): Այսպիսով Մ. Փորթուզալեանը բանաձեւում է իր հանրային աշխատանքը որպէս « իւր ազգի եւ օսմ. տէրութեան» գոյգ շահերին նւիրած գործ: Նա հայոց ազգութեան գիտակից անդամ է, փորձում է նրան յատուկ իրաւունքները պաշտպանել, հալածանքներից ազատ պահել, սակայն եւ օսմանեան պետութեան հպատակ է, նրա շահերի ջատագով. փորձում է ազգայինը եւ համապետականը հաշտեցնել միմեանց հետ: Ուզում է, որ կայսրութիւնը բարենորոգւի եւ ամուր պատւանդանի վերա կանգնի: Իր քննադատութեան նպատակն է՝ վերանորոգել պետութիւնը: Մ. Փորթուզալեանը օսմանեան քաղաքացի է եւ հայոց ազգային – հոգեւոր մարմնի անդամ: Այս երկուսը, ըստ նրա, անյարիր դադափարներ չեն եւ հետեւանք են օսմանեան կայսրութեան բազմազգեան լինելուն, բաւական է, որ իշխանութիւնը հասկանայ, «թէ օսման. տէրութեան ճշմարիտ շահերին թշնամութիւն, դաւաճանութիւն է ճնշել, հալածել անմեղ, աշխատաւոր եւ հանդարտ ժողովուրդ» (10): Ըստ Մ. Փորթուզալեանի հայը իր քաղաքական դոյութիւնը պատկերացնում է միայն օսմանեան կայսրութեան սահմաններում. նա անջատողական ձգտումներ չունի, ինչպէս շատերը տարածում էին այդ ժամանակ եւ ոչ էլ ուսսական քաղաքականութեան առաջապահն է. «կհամարձակինք ըսել մեր այժմեան դիրքի մէջ ոչ մէկ տեղէ ակնկալութիւն չունենք, թէ Վանի մէջ բացարձակապէս ոչինչ չկայ օսման. պետութեան կողմէն այդպիսի խստութիւններ հրաւիրելու արժանի» (7):

Մ. Փորթուզալեանի բանաձեւը հայ քաղաքականութեան մասին երկարամատ է, որովհետեւ «ազգը» եւ «տէրութիւնը» բաժանւած են: Պետութիւնն ուրիշինն է, թուրքինը, բայց նրա սահմաններում ազգը մերն է. քաղաքականապէս քուրժ, մշակոյթով հայ: Այս բանաձեւը ժխտում էր դրսի՝ ռուսական կամ անգլիական դիմորոշումն: Նա հային պահում էր թրքական պետութեան մէջ եւ նրանից սպասում իր վիճակի բարելաւումը: Նման մի բանաձեւ հայ քաղաքականութեան մասին նոր չէր մեր հրապարակալսօսութեան մէջ: 19-րդ դարի 60-

ական թւականներին Ստ. Նազարեանը ճիշտ նոյն ոգւով էր բանաձեւել ռուսահայութեան քաղաքական վարքագիծը, ասելով, որ հայը քաղաքականապէս ռուս է, կուտարապէս հայ: Դասական այս բանաձեւումը, մօտ 25 տարի յետոյ, կիրառում էր Մ. Փորթուզալեանը, որոշելով հայերի յարաբերութիւնը օսման. կայսրութեան հանդէպ: Մինչեւ 19-րդ դարի 80-ական թւականների կէսերը մեր հասարակական միտքը ընթանում էր այն ուղղութեամբ, թէ հայը չի կարող իր «քաղաքական անօթը» ունենալ, թէ չի կարող քաղաքականապէս մէկ հայութիւն ստեղծուել, եւ որ գոյութիւն ունին ուրոյն ռուսահայ եւ թրքահայ հարցեր, որոնք պիտի լուծւին այս երկու մեծ կայսրութեանց սահմաններում: Այս տեսակէտը հետագայում մտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի մէջ որպէս ֆեդերացիայի պահանջ: Առաջին անգամ հայոց անկախութեան երազը մշակեց Բաֆֆիի երկերի մէջ, իսկ Հնչակեանները դարձրին այն որպէս ծրագրային պահանջ: Եթէ, — ասում են Ստ. Նազարեանը եւ Մ. Փորթուզալեանը, — վիճակած է որ հայութիւնը իր կեանքն անցնի ռուս եւ թուրք կայսրութեանց սահմաններում, ապա նրա վարքագիծն էլ ուղղած պիտի լինի այն բանին, որ երկու պետութիւնների մէջ էլ նա իրաւունք ունենայ իր կուլտուրական հաւաքականութիւնը անաղարտ պահելու: Նախորդ սերունդը երկու տեղումն էլ ձեռք էր բերել որոշ մշակութային-կրթական իրաւասութիւն՝ ազգային սահմանադրութեամբ եւ պոլոժեմիայով, սակայն նոր պայմաններում նրանք անբաւարար էին հայի պատմակուլտուրական գլխադիծը պահելու համար: Մ. Փորթուզալեանը հաւատարիմ քաղաքացի է օսմ. պետութեան բայց միայն մէկ պայմանով, որ այդ պետութեան սահմաններում ազատ եւ անկաշկանդ հնարաւորութիւններ ստեղծւին հայի ու հայութեան նըպաստող: Միայն այս պայմաններում գիտակից հայը եւ օսմ. քաղաքացին միմեանց հետ հաշտ կլինին միեւնոյն հոգու մէջ: Այդ երկուսը պիտի համադրւեն ստեղծելու իրօք Օսմանեան հայրենասիրութիւնը: Եթէ համապետական կարգերը չեն հանդուրժում հայոց հաւաքականութիւնը՝ ապա անխուսափելի է պայքարը «օսման. քաղաքացու» հոգու մէջ, ինչպէս անխուսափելի դարձաւ «ռուս» քաղաքացի՝ Ստ. Նազարեանի հոգու մէջ: Նա պիտի կանգնի նոր խնդրի առաջ՝ հայ թէ օսմանցի: Հայ հաւաքականութեան գաղափարը պիտի յաղթանակի Մ. Փորթուզալեանի մտածողութեան մէջ եւ իր դիրքն էլ պիտի փոխի «տէրութեան» նկատմամբ: Օսմանեան քաղաքացին պիտի տեղի տայ հայ ազգայնութեան ջատագովին:

Բայց ի՞նչ էր հայն ինքն իր մէջ: Մ. Փորթուզալեանը ազգու-

Թեան բաղադրիչ տարրերի խնդրով չի զբաղուում, հակում չունի տեսական ընդհանրացումների եւ պրպտումների. դրա համար անհրաժեշտ հմտութիւնը չունի: Նրա համար ազգութիւնը կայ, պատմական փաստ է եւ կանգ է առնում նա այն ազգականների վրա, որոնք նպաստել կարող են հայութեան բարգաւաճման: Նա բողոքում է Փարիզի «Le Soleil» լրագրի դէմ, ըստ որի «հայը իբրեւ ազգութիւն գոյութիւն չունի. այլ իբրեւ կրօնական ժողովուրդ»: Մ. Փորթուզալեանին ցաւ է պատճառում, որ ոչ միայն օտարների, այլ եւ հայութեան մէջ էլ այդպիսի մտածողներ կան, որոնք մոռանում են թէ «հայը ազգային անուն է եւ ոչ թէ կրօնական» (62):

Ազգութեան եւ կրօնի խնդիրը 19-րդ դարի մեր հրապարակախօսութեան գլխաւոր հարցերից մէկն էր: Դրա շուրջն ստեղծւում էին հոսանքներ, մղւում էր կատաղի պայքար: Դարի յառաջագէտ – ազատական մտաւորականութիւնը Ռուսահայութեան մէջ լուծեց այդ խնդիրը Ստ. Նազարեանի մէկ բանաձեւով՝ «այլ է կրօնի հանդէսը, այլ է ազգութեան հանդէսը», սակայն Թուրքահայութեան մէջ դեռ երկար ժամանակ նրա շուրջը նիզակներ են ճօճւում: Այս հարցը հայոց աշխարհիկ, ապա–կրօն ազգութիւն կերտելու հարցն էր: «Կրօնական ժողովուրդ» լինելու տեսակէտը ըստ Մ. Փորթուզալեանի ոչ միայն սխալ է, այլ եւ միասակար. նա բաժանում է հային ինքն իր մէջ, մասնատում հակադիր դաւանանքների եւ պառակտում նրան ներքին պայքարներով: Ըստ այսմ էլ կրօնի եւ դաւանանքի փոխելը դառնում է նաեւ ազգութեան ուրացում: Մեր հրապարակագիրը ունի պայծառօրէն ապա–կրօն հայութեան դադափարը, որի հիմքը մշակութային լեզուական է: Նա դէմ չէ կրօնին, գերադասում է նրա բարոյական սկզբունքները եւ ցանկանում է, որ «սերմանեն եւ արմատ բունեն մեր ժողովրդի սրտին մէջ» (62), բայց միանգամայն դէմ է, որ նրանք թմբեցնեն քաղաքական առաքինութեան դպացումները: Ըստ այսմ էլ նա որոշում է եկեղեցու եւ ազգութեան յարաբերութիւնը: Եկեղեցին ազգային մարմնի մէջ եղող հաստատութիւններից մէկն է, հետեւապէս ստեղծւած է նրա կարիքների համար: Այդպէս էլ եկեղեցականները, որոնք պարտականութիւնն է առաջնորդել ժողովրդին ճշմարիտ կրօնի սկզբունքով: «Եկեղեցականները ազգին համար եղած են եւ ոչ թէ ազգը եկեղեցականներուն համար» (106): Այս տեսակէտից նա շատ խիստ գնահատական է տալիս Թուրքահայ եկեղեցականներին, որոնք կրօնի սկզբունքը մոռացած, դորձակցում են Թուրք իշխանութեան հետ եւ հայածում հայութեան մէջ գործող ուժերին: Հողեւորականութիւնը, ըստ իր հասարակական դիրքի եւ

իրաւասութեան, կոչւած է լինելու ժողովուրդի ղեկավարը, սակայն նրանք թէ որպէս կրօնաւորներ եւ թէ որպէս հասարակական գործիչներ անպէտք են ու վտանգաւոր: «Սոքա իբր թէ կրօնասէր են, բայց չեն սոսկար, չեն քստմնիր կրօնի սրբութիւնը զոհ տալ կրօնականի պղծութեան: Նոցա համար Յուդան ալ պէտք է, որ շատ յարգելի, շատ պատկառելի լինի, որովհետեւ նա ալ եկեղեցական պաշտօնեայ էր եւ մինչեւ անգամ Քրիստոսի ձեռնադրած մի պաշտօնեայ» (106): Հայ հոգեւորականութիւնը հակահայ գործի գլուխ է անցել Վանում, նոր սերունդի հալածողների գլուխն են անցել «մի եպիսկոպոս»^{*}) եւ մի թուրք փաշա՝ կրօնական եւ քաղաքական տղրուկներ, որոնք խեղճ հայ ժողովրդի արիւնը անխնայ ծծելէ յետոյ ղետինը կթափեն աթմ» (105): Ահա ինչու Մ. Փորթուղլեանը հայ ընկերային կեանքում ոչ մէկ դրական գործ չի վերագրում հայ հոգեւորականութեան եւ մեր հասարակական շարժումների մէջ ոչ մի տեղ չի տալիս նրան: Հայութիւնը պիտի կազմակերպւի, պիտի անցնի քաղաքական պայքարի, բայց այդ պիտի լինի առանց հոգեւորականութեան: Եթէ չկայ այդ դասը, որ խոշոր գործ է կատարեր մեր անցեալում, անգամ շատ մօտիկ անցեալում («Ներսէս վախճանւած եւ իրեններ հալածւած ու ցրւած...»), ապա հայութեան կառուցման գործը կատարւելու է անկախ նրանից եւ ընդդէմ նրա: Ազգահաւաքման գործին չի կարող նպաստել եւ «հայ հարուստը». «նրանք սպասողական դիրքի մէջ են միայն եւ պատրաստ ճաշ կիփտուեն ուտելու համար». Կ. Պոլսի ազգային քաղաքական վարչութիւնը ոչինչ չի անում դաւառի հայութեան համար, նրա գլուխը կանգնած է «մի հայ էֆէնդի, որի բոլոր քաղաքագիտութիւնն է խոնարհիլ եւ հարթանալ իրմէ բարձր դիրք ունեցողներին առջեւ եւ ծանրանալ ու բռնանալ իրմէ տկարների վերայ» (108): Կ. Պոլսի «աղայական» դասը անտարբեր է դէպի հայութեան գործերը՝ «ազգը» նրա համար դիրք, հարստութիւն եւ պատիւ ունենալու համար է: Գաւառի աղաները դէմ են ամէն շարժման եւ գործակից թուրք պաշտօնէութեան: Նոքա եւս սիրտ չեն մաշեցնում հայութեան գործի համար. նոքա եւս ոչ իրենց դրամով, ոչ իրենց փորձով դաւառի հայութեան հետ չեն: Հայ հարուստի հետ էլ անկարելի է կապել հայոց մշակութային եւ քաղաքական վերածնութիւնը: Այդ բանը պիտի լինի հայութեան խռնարի խաւերի, բուն ժողովրդի գործը. նրա միջոցով եւ նրա համար պիտի կառուցւի «նոր ազգութիւնը». «այդ տխուր վիճակի մէջ, Քեզ կը մնայ, ով հայ ժողովուրդ,

^{*}) Պօղոս Եպիսկոպոս: (Խմբ.)

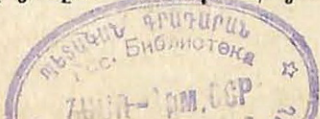
համախմբել քու մէջ գտնուած ուժերը, հաղորդակցութեան միջոցներ ստեղծել շրջահայեաց խոհեմութեամբ, չընկրկիլ դժարութիւններ չառնել եւ միութեամբ զօրանալով ցոյց տալ մի օր թէ հայ ժողովուրդը քունի մէջ է եւ ոչ թէ մեռած, թէ մի կենդանի ազգի իրաւունքները վերջապէս յաղթող դուրս կուգան նոյնիսկ սեփնների դէմ մինչեւ անգամ, երբ իւր գլխաւորները ծախւած եւ ձեռք առնւած ալ լինեն» (108): Այս ձեւով Մ. Փորթուգալեանը իր ուսմունքին տրւեց վերին աստիճանի ժողովրդական-դեմոկրատիկ բնոյթ՝ հայութեան քաղաքական եւ մշակութային աշխատանքի մէջ բացառիկ դեր վերագրելով միայն «ժողովրդին», նրա խոնարհ խաւերին, գաւառին: Այս տեսակէտը իւրացրին եւ հետագայ հասարակական գործիչներն ու քաղաքական հոսանքները:

Հայութիւնը պիտի կառուցւի եւ պահւի հայ լեզւի վերաւ. լեզւի պահպանումն առաջին եւ գլխաւոր պահանջն է ուրոյն ազգութեան, որովհետեւ վերջինս արդէն լեզւական միութիւն է: Այս տեսակէտից Մ. Փորթուգալեանը բողոքում է հայ լեզւի անգիտացման դէմ: Կ. Պոլսի Արամեան «ՀԱՅ» դպրոցում հանդէսներին բոլոր երգերը օտար լեզուով են երգւում: Հայ երգն ու լեզուն տեղ չունին հայ դպրոցում: Նա արդարօրէն վշտանում է այդ բանից. «Տէր Աստուած, ինչ է պատահեր ձեզ, Գատը-Գիւղացիներ, որ ձեր մայրենի հայերէն լեզուն թողած, Փրանսերէն, Թուրքերէն եւ այլ օտար լեզուներով միայն կուգէք երգեն ձեր զաւակները հայ դպրոցի մէջ եւ մի հայկական հանդիսի մէջ» (21-22):

Հայ հաւաքականութեան ստեղծելուն նպաստել կարող են մեր անցեալի խոշոր պատմական դէպքերը, որոնց յիշատակը պահուում է ազգային տօների մէջ: Նրանք մէկ ազգի գաղափարների, հաւաքական կամքի եւ գործի ապրումներն են եւ յաւերժացման ձեւերը, որոնք կապում են այսօրը երէկի հետ, ստեղծում հասարակական ժառանգութիւնը: Ուստի նրանք կարող են լինել ազգային գիտակցութեան ստեղծիչ ազդակներ: «Ամէն ազգեր, ամէն հանրավարական ժողովուրդներ, որոնք ազգասիրական եւ հայրենասիրական զգացումներին, քաղաքացիական առաքինութիւններին մեծ արժէք կը տան ազգային կամ թէ ասանք քաղաքական տօներ հաստատած են, որոնք մեծ հանդէսներով կ'տօնէ թէ ժողովուրդը եւ թէ իրենց կառավարութիւնները» (63): Նորագոյն պատմութեան մեծագոյն տօներէն մէկը յուլիս 14-ն է, Ֆրանսիայի «ազգային տօնը»: Բայց այդ մէկ խորհրդանիշ է ազատութեան գաղափարի եւ նրա յաղթանակի, ուստի եւ նրա արժէքը միայն Փրանսական ազգային չէ, «այլ հան-

րազգային, զի ժողորդական վեհապետութեան հրատարակութիւնն էր այն՝ բռնութեան դէմ, ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան յաղթանակն էր այն՝ բռնաւորների դէմ, երեք վսեմ սկզբունքներ զորս ամէն ճշմարիտ մարդ կ'աշտէ ինչ ազգի ալ որ պատկանի» — (101)։ Յեղափոխութեան յայտարարած սկզբունքներով էլ նա պայքար է մղում թուրքական բռնութեան դէմ՝ ազգային հաւասարութիւնը եւ ազատութիւնը իրականացնելու. այս տեսակէտից՝ իր աշխարհայեցողութեամբ նա ազատական է, որ մեր պայմաններում ստանում է ազգային — ազատական գունաւորում։ Եթէ Փրանսացին ունի իր յուլիսի 14-ը, ապա հայն էլ իր անցեալում դէպքեր, փաստեր ունի, որոնք արժանի են յիշատակութեան եւ կարող են արմատացնել մեր մէջ ազգային հաւաքականութեան զգացումը։ Վարդաւառց պատերազմը մեր պատմութեան ամենէն հետաքրքիր փաստերից մէկն է իր առաջադրած սկզբունքներով — նա «անձնադուհ ազգասիրութեան եւ կրօնասիրութեան» փաստ է, խտացրել է իր մէջ «խղճի ազատութեան» եւ «քաղաքական ինքնավարութեան զոյգ պահանջները»։ Նա մեր պատմութեան այն եղակի փաստն է, որին «կարտինք աշուր մեր քրիստոնեայ եւ միանդամայն հայ լինելը եւ առանձին հայրենիք ունենալը» (64)։ Մեր հեղինակի տեսակէտով Վարդան Մամիկոնեանը եւ նրա «յաջորդ» Վահան Մամիկոնեանը «ջանացել են դաշնադրութեամբ ապահովել խղճի ազատութիւնը»։ Նոյն պահանջն է անում հայն այժմ էլ «Օսմանեան Դռնէն» — հայը չպիտի հալածւի իր կրօնի, դաւանանքի համար։ Խղճի ազատութիւնը այն ամբողջական ազատութեանց մէկ մասն է, որ յայտարարեց Փրանսական յեղափոխութեան ժամանակ որպէս «մարդու եւ քաղաքացու իրաւունք»։ Վարդանանց պատերազմը որպէս ազատ դաւանանքի եւ ազատ քաղաքական պահանջի խորհրդանշան պիտի տօնւի «ոչ միայն եկեղեցու մէջ, իրեւ կրօնական տօն, այլեւ եկեղեցիներէ դուրս՝ իրեւ ազգային — քաղաքական մեծ տօն եւ այդ օրը հանդիսաւոր կերպով պիտի յիշեցնել ժողովրդին իրեն մյր հայրենիքի անցեալն ու ներկան եւ ոգեւորել ու վառ պահել իրենց մէջ հայ հայրենիքի եւ ազգութեան սէրը» (65)։ Ոչ միայն այդքան. այդ տօնի յիշատակութիւնը պիտի դառնայ հայութեան տարբեր դաւանութեանց միութեան միջոց։ «Խղճի ազատութեամբ» ընտրած դաւանութեանց հետեւողները միեւնոյն հայրենիքի եւ ազգային հաւաքականութեան անդամներն են, ուստի նրանք պիտի տօնեն այն «իբր ազգային քաղաքական հանդէս մեր բոլոր հայ ազգակիցների մասնակցութեամբ առանց խտրութիւն անելու նոցա մէջ կրօնական բաժանումներին պատճառով» (65)։

Լեզուի պահպանումն, ազգային անցեալ դէպքերի հրապարակա-
 յին տօնումն հոգեւոր միջոցներ Բն հայութիւնը ստեղծելու եւ պահե-
 լու: Սակայն դրանք քիչ են. հաւաքական հայութիւնը պիտի ունե-
 նայ միւսական հիմքեր: Առանց վերջինի հողեւոր հայութեան գոյու-
 թիւնը ամուր պատւանդան չի ունենայ: Նիւթականի հարցը կապ-
 ւում է հայ հայրենիքի եւ նրա մէջ թաղնւած տնտեսական հարստու-
 թեան ու նրա շահագործման հետ: Հայ հայրենիքը պիտի հաց տայ իր
 դաւակներին: Սակայն հայը իր աշխատանքով եւ արտադրութեան ձե-
 ւերով շատ յետ է մնացած, ուստի և ժողովուրդը մատնւած է աղքա-
 տութեան եւ դաղթի: Մ. Փորթուզալեանը ցաւ է յայտնում, որ հայ
 դիւղի եւ քաղաքի տնտեսական պատկերը երեւան չի դալիս մեր լրա-
 դրութեան մէջ. մենք չգիտենք «Արմենիա»-ի տնտեսական աշխարհա-
 դրութիւնը եւ ընդհանրապէս չենք ճանաչում մեր հայրենիքը: Մեր
 դաստիարակութիւնն էլ սխալ է տարւած՝ հետաքրքրում ենք եւրո-
 պական ազգերի պատմութեամբ, տնտեսական ու քաղաքական զար-
 դացման ձեւերով, բայց մերը, ազգայինը՝ չգիտենք: «Պէտք է նախ
 մենք մեզ ճանաչենք»: «Հայ լրագրութիւնը շատ անգամ այդ դերը
 կատարելու նպատակին չի ծառայած. նա աշխատած է ընդհանրապէս
 Եւրոպայի քաղաքական գործերին եւ դէպքերին աւելի ծանօթացնել
 հայ ժողովուրդը քան թէ բուն իր ազգի, իր հայրենիքի վիճակին» (42):
 Հայ թերթի աշխատակիցները մեծ տեղ են տալիս վարդապետների
 վէճերին, «քրդերի եւ չերքէզների արած հարստահարութիւններին»,
 քան հայ շինականի տնտեսութեանը: Պէտք է ստեղծել տնտեսական
 աւելի բարձր ձեւեր, մշակել մեր երկրի հարստութիւնները, երկրա-
 դործութիւնը եւ անասնապահութիւնը կատարելագործել: Մ. Փոր-
 թուզալեանը դդում է, որ այս տնտեսական վերանորոգութիւնը ոչ
 միայն հայ շինականի աշխատանքից է կախւած, այլ եւ մեզնից դուրս
 գտնուող ազգակների հետ կապ ունի: Կան պատճառներ, որ կասե-
 ցնում են ժողովրդական տնտեսութեան զարգացումը՝ ինչպէս հա-
 դորդակցութեանց միջոցների չլինելը, ինչքի եւ գոյքի անապահո-
 վութիւնը, ծանր ու բազմատեսակ հարկերը, բայց եւ այնպէս կան
 տնտեսական ճիւղեր, որոնք, գոյութիւն ունեցող պայմաններում էլ
 կարելի է զարգացնել: Դրա համար, սակայն, պակասում է փորձը,
 դրամադուլսը եւ գիտութիւնը: Ուստի Հայաստանի տնտեսութիւնը
 պիտի զարգանայ հաւաքական ուժերով: «Հայաստանի եղբայրների»
 նիւթական բարգաւաճման համար «պէտք է օրինաւոր եւ զօրաւոր ըն-
 կերութիւն կազմել եւ ամէն ջանք ի գործ դնել արհեստները եւ վա-
 ճառականական գիտութիւնները ծաղկեցնելու համար Հայաստանի

մէջ» (26) . ապա մի քանի երիտասարդներ պիտի ուղարկել Եւրոպա առեւտրական եւ արհեստաւորական դպրոցների մէջ կտարեւադործւելու . «այն ընկերութիւնը, որ այս գործը կստանձնէ ազգին ամենամեծ ծառայութիւնը մատուցանող ընկերութիւնը կլինի» (26) : Մենք ընկերութիւններ կկազմենք միայն «վարժարաններ բանալու» համար . պէտք է ու ժամանակն է, «որ տնտեսական հարցերի վրայ ալ խորհինք ու աշխատինք» : Միայն այդ դէպքում, առողջ նիւթական հիմքերի վրա կառուցւած հայութիւնը կլինի ընդունակ «հոգեւոր հարստութիւն» ստեղծելու եւ ազգ դառնալու : Այլապէս «անօթի փորով դիրք չի կարգացուիր» :

Թուրքահայութեան քայքայւած տնտեսութեան եւ նրա պատճանների վերայ կանգ են առել մեր հրապարակադիրներից շատերը : Մ . Նալբանդեանն առաջինն էր, որ յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ դարձրեց այն իր «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ֆանապարհ» գրւածքի մէջ : Ծեշտւած ֆիզիոկրատ տեսակէտներ ունենալով, ժողովրդական տնտեսութեան հիմքը հողի վերա պատւաստելով՝ նա ջանում էր ստեղծել ազգային վաճառականութիւն եւ արդիւնաբերութիւն : Հայը պիտի դուրս գայ իր փակ տնտեսութեան շրջանակից եւ մտնի համաշխարհային տնտեսութեան ջրապտոյտի մէջ, բայց որպէս նրա բաղադրիչ մասը՝ իր երկրի հարստութեանց չահագործումով, մշակումով եւ օտար երկիրներ արտահանելով : Հայ վաճառականը եւ արդիւնաբերողը հայ մարդկանց միջոցով, հայ երկրի հում նիւթերը պիտի մշակեն, հարստանան իրենք եւ հարստացնեն զիւղացի եւ աշխատաւոր հայութեանը : Թէ Նալբանդեանը, թէ Մ . Փորթուզալեանը տնտեսական աւելի կատարեալ ձեւ քարոզեցին հայութեան՝ կապելով այն մեր ազգային դոյութեան հետ . սակայն երկուսն էլ ի նկատի չունեցան հարցի քաղաքական կողմը : Չենք ուզում ասել, թէ Մ . Նալբանդեանը՝ ապա — քաղաքական մտածող էր . ոչ, բայց թուրքահայութեան հարցի լուծումը նրա համար տնտեսական խնդիր դարձաւ, ասանց կապւելու քաղաքական պահանջների հետ :

III

Հնարաւոր էր հայ եւ թուրք ժողովուրդների խաղաղ կենակցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան շրջանակում, մէկ կենակցութիւն, որ երաշխաւորէր հայի ազգային — կուլտուրական անկաշկանդ դարգացումը եւ կայսրութեան ամբողջականութիւնը : Մ . Փորթուզալեանը չուտով հիասթափւում է թուրք ղեկավար շրջաններից . այդ իշ-

նական քաղաքականութիւն. «Օսմանեան քաղաքացու» բարենորոգչական խորհուրդները, խաղաղ գործունէութիւնը, «հաւատարիմ հրապատակութեան» շրջանը վերանալու է եւ նա պիտի մշակի նոր մեթոդ՝ հայի եւ թուրքի յարաբերութիւնները որոշող: Հայկական նահանգներում յարատեւող հալածանքները գալիս են խզելու նրա կապը թուրքիայի հետ: «Բազմաթիւ հայեր ձերբակալուեցան, բանտարկուեցան, աքսորուեցան, հայերին արգելուեցաւ գրեթէ հայերէն լեզուով երգելը, կառավարութիւնը բռնի փակեց վարժարանները, հայը հային թշնամի դարձուց երկպառակութեան սերմեր ցանելով... Մեր սուրբ եկեղեցիների դռները մարդկային աղբով ծեփեցան» (56):

Հայկական հալածանքները ուսու – տաճկական պատերազմից եւ Բերլինի վեհաժողովից յետոյ ընդունում են տեւական եւ կազմակերպուած ձեւ ու կապւում են թուրքական պետութեան ղեկավարների քաղաքական նոր օրիէնտացիայի հետ: Մինչ այդ էլ հալածանքները կային: Թուրք իշխանութիւնը քրդերից արեւելեան նահանգներում ստեղծում էր արտօնեալ դաս, հայը զրկւում էր իր հողից, տնից: Այդ պատճառով նախորդ դարի 30–ական թւականներին, հայկական շարժումները ուղղուած են քրդի դէմ. 70–ական թ. վերջերից հալածանքները շեշտւած քաղաքական նպատակներ են հետապնդում: Եթէ հայ – քրդական հարցը գլխաւորապէս հռայիմ, տնտեսական հարց է եւ կազմում է հայ յեղափոխական շարժման առաջին գլուխը, ապա հայ – թրքական խնդիրը՝ գերազանցօրէն քաղաքական է եւ կազմում է հայ յեղափոխական շարժման երկրորդ գլուխը: Մինչեւ 70–ական թւականների վերջերը թրքական կայսրութիւնը իր քաղաքականութեան առանցքը դարձել էր Բալկանները, Արեւելեան Միջերկրականը: Կ. Պոլիսը կապող օղակն էր պետութեան արեւելեան եւ արեւմտեան նահանգների: Այդ թւականներից թուրքիան ռազմական եւ դիւանագիտական հարաձգների տակ ընկրկեց արեւմուտքում, և բալկանեան ազգերը դուրս եկան թուրքիայի անմիջական ազդեցութիւնից ու բռնեցին ազգային անկախ պետութիւն կազմելու ուղին: Թուրք կայսրութիւնը մղեց դէպի արեւելք: Կ. Պոլիսը մնաց միշտ վտանգի տակ. Փոքր – Ասիան եւ արեւելեան հայկական նահանգները դարձան նրա քաղաքական գոյութեան հիմքը: Այդ մէկ բեկումն էր նրա պատմութեան եւ հասարակական մտքի մէջ: Նա դառնում էր ասիական պետութիւն: Թուրքիայի քաղաքական այս կացութիւնը նոր երազներ է սնուցանում Ռուսաստանի թուրք – թաթարական ժողովուրդների մէջ, ըստ որոնց, դէպի Ասիա դարձող թուրքիան կարող է եւ պէտք է կանգնէր թուրանական շարժման գլուխը: Եթէ բալկանեան

ազգերը անջատեցին, եթէ Թուրքիան ընկրկեց քրիստոնեայ ազգերի առաջ, դրա փոխարէն կան արեւելքում Թուրանական ժողովուրդներին հսկայ զանգուածները, որոնք կարող են հաւաքել ուժեղ եւ կազմակերպւած պետութեան շուրջը: Թուրքիան իր գոյութեան հիմքը պիտի որոնի Փոքր Ասիայում եւ իր պատմական առաքելութիւնը պիտի համարի Թուրք – Թաթարական ժողովուրդներին ազգային դիտակցութեան բերելը եւ քաղաքական պայքարին մղելը: Պանսլաւիզմը մասամբ յաղթեց Բալկաններում. պանքուրանիզմը պիտի յաղթի Ասիայում: Այս մէկ փոխվէժ էր Ռուսաստանի դէմ: Սակայն կայսրութեան արեւելքում նա հանդիպում էր հայութեան, որին Բերլինի դաշնագիրը դարձնում էր իրաւատէր իր հայրենիքի վրա, որի ազգային դիտակցութիւնը մշակւում էր թէ հրապարակախօսութեան, ղրաւանութեան եւ թէ այն բազմաթիւ ընդհարումների մէջ, որ սկսած էր նախորդ դարի 30-ական թւականներին քրդերի, չէրքէզիների եւ Թուրքերի դէմ: Բերլինի դաշնագրից յետոյ հայ – Թրքական յարաբերութիւնը աւելի ձգւած եւ սուր բնոյթ է ստանում. կար եւ ռուսական վտանգը, որ կախւած էր Թուրքիայի գլխին՝ հայկական բարենորոգումների պատրւակով: Այս ամէնը մղում է Թուրք վարիչներին հետեւողականօրէն դործադրել քաղաքական մէկ ծրագիր, որի էութիւնն էր բնաջինջ անել հայերին, կամ առնուազն Թուրքացնել Թւական տեսակէտից եւ հասցնել այնպիսի մի վիճակի, որ այլեւս բարենորոգումների խօսք չլինի: Եթէ 80-ական թ. կէսերին Մ. Փորթուգալեանը հայ – Թրքական համաձայնութիւնը կարելի էր համարում, երկուսին էլ իրաւատէր հռչակելով, Թուրք ղեկավար չըլանները, հայ – Թրքական շահերը համարում էին հակադիր, չէին ուզում հաշտել այն մտքի հետ, թէ իրենց պետութեան արեւելքում կարող է գոյութիւն ունենալ ազգային հարց: Երեւոյթների, փաստերի նման կապակցութեան մէջ, Մ. Փորթուգալեանի համար, նոր իմաստ են ստանում Վանում եւ ընդհանրապէս Հայաստանում կատարուող դէպքերը: «Սամի պատահար կամ բացառութիւն չէ Համիտ փաշայի կողմէն, այլ Բարձր. Դրան կողմէն կարգադրւած ծրագիր, Թուրք կառավարութեան կողմէն յատուկ նպատակով ընդունւած մի դրութիւն է՝ պառակտել Արմենիայի հայ ժողովուրդը հայ անուն կրող Վասակների միջոցով եւ անդադար անհանգիստ անել զայն» (115): Թուրք իշխանութիւնը, իր հայահալած դործի մէջ, ըստ Փորթուգալեանի, իր հետ ունի հայ հոգեւորականին, որ իրադարձ է տիրողի ձեռքին, եւ հայ «աղային», որ իր անձի, հանգստի եւ նիւթի մասին է միայն մտածում: Բարձր Դուռը իր պաշտօնէութեան միջոցով «կաշխատի անդա-

դար խռովութիւններ սերմանել հայ ժողովրդի մէջ, պառակտել զանոնք իրարու հետ կուեցնելով անհանգիստ անել եւ սպառել նրա ուժերը» (113) : Եւ դրա հետեւանքով Հայաստանում ստեղծւել է «քաղաքական ստրկութիւն, ասպհովութեան բացակայութիւն, տնտեսապէս անստոյգ եւ միշտ աղետաբեր վիճակ» : Արդ, ի՞նչ է այս բոլորի նպատակը եւ ի՞նչ «ծրագիր» է հետապնդում Թուրքիան : Մ. Փորթուգալեանի համար այլեւս գաղտնիք չէ Թրքական քաղաքականութեան իմաստը : Նա օսմանեան պետութեան ղեկավարների անունից այսպէս է մեկնաբանում Հայաստանում ստեղծւած դրութիւնը՝ «Մենք չենք կարող լինել այդ տեսակ ճշմարտութեան ձայնը : Մենք Թուրք կառավարութեան համար իբրեւ վճուած դրութիւն ընդունած ենք ճնշել եւ հարստահարել հայ ազգը, որ հետզհետէ բոլորովին վերանայ աշխարհի երեսից : Չէ՞ք տեսներ, որ քանի տարիներ առաջ 5 միլիոն հռչակւած հայը 3 միլիոնի իջած է այժմ, նրա մէկ միլիոնէ աւելին ալ Ռուսիայի մէջ է. իսկ Թուրքիայի մէջ հազիւ 2 միլիոն կը գտնուի այժմ : Դուք մեր այսչափ ջանքերի եւ զոհողութիւնների դէմ ինչպէս կ'յանդգնէք պաշտպանել հայ ազգի դոյութեան իրաւունքը» (35) :

Այս եզրակացութեան հասնելով Թուրք ղեկավարների հայաջինջ քաղաքականութեան մասին, բնական է, որ մեր հրապարակագիրը վերաքննէր իր նախորդ «օսմանեան քաղաքացու» բանաձեւը : «Օսմանեան քաղաքացի եւ հայ հողեւոր միութեան՝ ազգութեան անդամ լինելու բանաձեւը այժմ պարունակում էր ներքին հակասութիւն : Այդ երկուսը միացնել անկարելի էր. Թուրք աւանդութիւնը, պատմութիւնը շատ աւելի ուժեղ են՝ որ կարելի լինի նրա հետ վերանորոգութեան երազներ կապել : Հայի եւ Թուրքի շահերը հակադիր են. Թուրքը չի ուզում ճանաչել հայի ապրելու իրաւունքը, գիտակցաբար նպաստում է հայկական նահանգների անիշխանութեան, նա մերժում է մեր ազգային — հաւաքական իրաւունքները, բարենորոգումները ձգձգում է եւ որոշել է երբեք չմտցնել — ու բնական է, որ Մ. Փորթուգալեանը հասնելով իր նախորդ բանաձեւի ներքին հակասութեան գիտակցութեանը, ընտրէր միայն հայկական շահերի պաշտպանութեան ուղին եւ դառնար հայ քաղաքականութեան հետապնդող մարդ : Այժմ նրա համար Թուրքը «հայութեան թշնամին է», իսկ իր պարտքն է «պաշտպանել հայ ազգի դոյութեան իրաւունքը» : Այլեւս անիմաստ խօսք է հայ — Թրքական գործակցութիւնը. նա չի ճանաչում մեր ապրելու եւ ստեղծելու իրաւունքը, ուստի եւ հայութեան անելիքը ուղղւած պիտի լինի ընդդէմ քուրճի : Չկայ այլեւս միացնող կամուրջ հայի եւ

Թուրքի մէջ, հետեւապէս հայկական հարցի լուծման համար այլ մեթոդներ պիտի որոնել:

Արդ, ի՞նչ պէտք է անել: Այդ հարցը ոչ միայն Մ. Փորթուգալեանն էր դնում իր առաջ, այլեւ եւ ժամանակի լաւագոյն մտածողները թէ Ռուսահայաստանում (Րաֆֆի, Գամառ — Գաթիպա), թէ Թուրքահայաստանում (Խրիմեան) եւ թէ արտասահմանում: Բոլորի համար մի բան պարզ էր. — միայն Թուրքիայի հետ կապել եւ նրանից սպասել մեր հարցի լուծումը՝ անկարելի է. ուրիշ միջոցներ են հարկաւոր. «Ժամանակը սկսւեր է փոխել եւ ձայներ կը հասնեն մեզ դանազան կողմերէ, անցած օր Լոնդոնէն, այսօր Ֆիլադելֆիայէն, թէ եղբայրներ հերիք խօսեցանք ու գրեցինք, եկէք ձեռք — ձեռքի տանք եւ սկսինք նաեւ գործել» (66): Այս միտքը թէ խօսքը դործ պիտի դառնայ, հասունանում է եւ երկրում: Վանից դրած մէկ թղթակցութիւն «Արմենիա»-ի համար կրում էր «Ազգային պաշտպանութիւն» մականգիրը: Այդ յօդածը այսպէս է որոշում հայութեան անելիքը. — «Հայի համար ազգային պաշտպանութեան միակ փրկարար միջոցը զէնքն է այժմ»: Լոնդոնէն մէկ սրտացաւ հայ, խորհրդածելով հայութեան կացութեան մասին, ելք է որոնում ստեղծած դրութիւնից: Ըստ նորա «ռուս — թրքական պատերազմից ի վեր» հայի վիճակը ծայր աստիճան վատացել է, որից ազատելու համար «չէ թէ միայն յեղափոխութեան կամ ապստամբութեան, այլ ամէն բան ընել կուզենք մեր վրայէն նետելու համար այս անտանելի լուծը» (5): Արտասահմանեան հայութիւնը պատերազմից յետոյ սպասում էր, որ Թուրքիան իրականացնէ իր յանձն առած բարենորոգումները, սակայն ի դուր. տարիներն անցնում են եւ այդ ուղղութեամբ ոչինչ չի արւում: Հայութեան տրամադրութիւններն էլ դէպի Թուրքիան փոխւում են. «Եւրոպայէն, Ասիայէն, Աֆրիկէն, Ամերիկէն՝ հայրենաբնակ եւ դադթական հայերէն գրութիւններ եկան խմբագրութեանս՝ թէ մեր ազգային դատը պաշտպանելու համար պէտք է քաղաքական յեղափոխութիւն յարուցանել Արմենիայի մէջ» (74): Իր ժամանակին այս է եղել «ընդհանուրին մէջ տիրող զգացումը եւ բաղձանքը»: Մ. Փորթուգալեանի համար այս ամէնը նշան է, որ համահայկական տրամադրութիւն եւ մտայնութիւն է ստեղծւում հայկական հարցի շուրջը: Նշանակում է «գիրն ու խօսքը իրենց հետեւանքն ունեցած են», ստեղծել են հաւաքական միտք եւ կամք: Ըստ մեր հեղինակի, խօսքը «գործ» դարձնելու պարտականութիւնը ընկնում է արտասահմանի հայերի վերա, որոնք աւելի ապահով պայմանների մէջ են գտնւում, ազատօրէն միանալու, ժողովելու, խորհելու եւ գործելու

Հնարաւորութիւններն ունին: Նրանք «չատ աւելի մեղապարտ» կլինեն, եթէ այդ գործի գլուխը չանցնեն: Պէտք է «Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ եւ այլ ուրեք սփռւած հայերը միանան, ձեռք ձեռքի տան, համատարած մի զօրաւոր ընկերութիւն կազմակերպեն այս նպատակի համար, ազատ մի տեղ իրենց կենտրոնն անեն եւ սկսեն այնպիսի զօրաւոր միջոցներով գործել, որ կամայ ակամայ աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրեն իրենց արդար դատի շուրջը (68): Այս ձեւով ոչ միայն արտասահմանի, այլեւ Ռուսաստանի հայութիւնը պիտի դառնայ օժանդակ բանակ, թեւ ու թիկունք Թուրքահայաստանի ազատագրութեան համար. նա պիտի տայ իր դրամը, անձը եւ զոհի ամէն բան: Այսպէս էր պատկերացնում «թիկունքի եւ ճակատի» կապը նաեւ Բաֆֆին եւ այդպէս ըմբռնեցին Հեռագայում հայ յեղափոխութեան բոլոր հոսանքները բուն «երկրի» եւ նրանից դուրս գտնուող հայութեան յարաբերութիւնը:

Մ. Փորթուգալեանը թելադրում է հայութեան շուտ գործի անցնել. մէկ անգամ «պատեհ ժամը կորսնցուցինք» — բայց յետոյ էլ «չպատրաստեցինք»: «Եթէ դարձեալ թուլանանք, չկազմակերպւենք, չպատրաստւենք ապագայի համար, միշտ պիտի կորսնցնենք այսպէս պատեհ ժամերը անդարձ կերպով» (69): «Գործի ժամը հընչած է»: Մեր հրապարակագիրը հարց է դնում «ի՞նչպէս պէտք է կազմակերպւինք մենք ազատ երկիրների մէջ բնակւող հայերս»: Այս հարցին պատասխանելուց առաջ նա մէկ խորհրդածութիւն է անում Թուրքիայի իշխանութեան տակ ապրող ժողովուրդների ազատագրութեան փորձի եւ մեթոդների նկատմամբ, որ անշուշտ միայն ակադեմիկ վերլուծութեան խնդիր չէր, այլ արդէն գործադրւած եւ որոշ արդիւնքներ տւած միջոցների ընդօրինակումն: Ըստ նրա, «պատմութեան մէջ տեսնւած բան չէ բնաւ, եւ հայերն էլ չեն կարող մի միակ բացառութիւն կազմել ընդհանուր ազգերի մէջ, որ իրենց ինքնավարութիւն տրւի առանց արիւն թափելու, առանց որ եւ է ծանր զոհաբերութեան՝ թուղթի կտորների տակ ստորագրութիւններ չարելով եւ այս կամ այն տէրութեան իրաւունքն ու գթութիւնը մուրալով միայն» (47): Պատմական այս ընդհանրացումը միաժամանակ հրաժարումն էր մինչ այդ հայերի ընդգրկած քաղաքականութիւնից՝ մեծ պետութիւնների «ստորագրութիւններին» վստահել եւ Թուրքիոյ նրկատմամբ էլ խաղաղ, լոյալ գիրք բռնել: Դա հրաժարումն էր, սակայն նաեւ իր անցած քաղաքական ուղիներից: Ըստ Փորթուգալեանի, չի եղել Թուրքիայի մէջ մէկ ազգ, որ առանց կռւի եւ միայն համաձայնութեան ճանապարհով ձեռք բերած լինի իր ազատութիւնը:

«Թուրքահայտակ ազգերէն ո՞րը՝ յոյնը, դարադաղցին, պուլկարը եւ այլն կըցան ազատիլ Թուրքիաի հարստահարող լուծէն առանց արին թափելու» (47)։ Այս տողերը գործունէութեան մէկ ամբողջ ծրագիր են, ըստ որի, հայութիւնը յեղափոխութեամբ միայն կարող է ձեռք բերել քաղաքացիական եւ «ազգային քաղաքական» ազատութիւններ։ Յեղափոխութիւնը ոչ միայն նրա իրաւունքն է, այլ եւ նրա պարտականութիւնը, որից հրաժարել նա չի կարող՝ առանց վտանգելու իր ազգային գոյութիւնը։ «Թուրքիային խօսք հասկացնելու եւ աշխարհի ուշադրութիւնը մեր վերա դարձնելու միակ ելքը մնացած է նիւթական ֆնշումը, հայերի բողոքը գործնական միջոցներով, ապստամբութիւն բռնութեան դէմ»։ (Ընդգծումը հեղինակինն է)։ Ահա ո՛ւր հասաւ օսմանեան քաղաքացին, կամ աւելի ճիշտ, ո՛ւր հասցրեց նրան Թուրքը իր յուրի, կոյր եւ սպանիչ քաղաքականութեամբ։ Ամենից նւիրւած եւ բարեցակամ մարդկանց անգամ նա մղում էր՝ յեղափոխական գործելակերպի, որպէս «փակ ելքի», որով կարելի է «Թուրքիային բան հասկացնել»։ Մ. Փորթուզալեանը իր նոր դադափարներով մօտենում էր Խրիմեանին, Րաֆֆին, Գամառ - Քաթիպային, ու սրանց հետ միասին նախապատրաստում էր այն ուղին, որով գնալու էին հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները։ Վերջիններս ընդգրկեցին ու գործադրեցին այն, ինչ որ գոյութիւն ունէր մտքերի մէջ, մշակւած էր 70 - 80 թւականներին։ Ուստի եւ ոչ միայն Րաֆֆին ու Խրիմեանը, այլեւ Մ. Փորթուզալեանը հայոց յեղափոխութեան ուսուցիչներէ մէկը դարձաւ։

Այդ «գորաւոր միջոցը, նիւթական ֆնշումը» գործադրելու համար հայը պիտի կազմակերպւի մէկ մեծ ընկերութեան մէջ. անհատական ձեռնարկները պիտի միանան. «հանրային գործերը յաջողցնելու գլխաւոր պայմաններէն մինն է ամփոփել եւ միացնել անհատական ուժերը»։ մեր պատմական անցեալում ուժերի այդ համախմբումը շատ քիչ է տեղի ունեցել. անգամ բախտորոշ 1876-77 թ. թ. հայը երեւան չրերեց ոչ ըսպէի պայծառ գլխակցութիւնը, ոչ էլ լարեց իր ուժերը կարելին ստանալու համար։ Այդ ժամանակ «անպատրաստ էր ժողովուրդը օգուտ քաղելու հանգամանքներէն... այդ թրւականը անցնելէ յետոյ արհեստները, որ պատեհ ժամանակը կորուսինք, բայց դարձեալ չպատրաստուեցանք» (69)։ Դա հայոց հարցի «մանկական շրջանն էր», լալու, աղերսելու շրջանը, այժմ պիտի անցնել բողոքի, պահանջի, «ապստամբութեան» շրջանին։ Հայութիւնը իր բոլոր խաւերով արդէն գիտակից է, որ «հայ ազգի վիճակը անտանելի է եղած այսօր իւր հայրենիքի մէջ», ուստի եւ համա-

պատասխան գործունէութեան պիտի դիմէ. «Նրանց փրկելու միակ միջոցը միութեան մէջն է»: Արտասահմանի հայութիւնը պիտի հաւաքուի, կազմի «հայ հայրենասէրների Դաշնակցութիւնը», որը պիտի լինի «համատարած հայ ընկերութիւն» եւ ճիւղեր պիտի ունենայ ամենուրեք: Այդ «Դաշնակցութիւնը» իր ենթամասերն ունենալով «Եւրոպայի, Ամերիկայի եւ Ափրիկէի եւ նոյնիսկ Ռուսիայի եւ Թուրքիայի մէջ», պիտի ներառած լինի «Արմենիայի դատի պաշտպանութեան»: Այսպիսով, Մ. Փորթուգալեանը հայութեան բոլոր ուժերը, ուր էլ որ նրանք լինեն, վերապահում է միայն «Արմենիայի», այսինքն Թուրքահայաստանի ազատագրութեան համար: Բոլոր խնդիրները, որոնք տեղական նշանակութիւն ունեն, պիտի յետ մղեն. բոլորի կամքը պիտի համադրուի հայկական դատի շուրջը:

Մ. Փորթուգալեանը, հայոց հարցը այսպիսի եզակի ու ամբողջական հետաքրքրութեան նիւթ դարձնելով, կռահեց այն, ինչ որ իրօք եղաւ 90 թւականներից սկսած: Ռուսահայութիւնը իր ուժերի մեծագոյնը ներարեւոյց սահմանի այն կողմի ապրող հայութեան ազատագրութեան. հայ մտաւորականութիւնը անդիտացաւ բոլոր այն հարցերը, որ ռուսական քաղաքական կեանքը դրել էր նրա առաջ: Հայ քաղաքական կուսակցութեանց համար գոյութիւն չունէր ռուսահայոց հարց, կար միայն Թրքահայութեան խնդիր, որին եւ տեղեց նա իր ուժերի ամբողջութիւնը: Այստեղ նրանք թեքեցին Ստ. Նազարեանի զօած ուղիից, որի համաձայն հայոց հարցը՝ ռուսահայ հարց էր, նրա ուրոյն պտտմա՝ կուլտուրական դիմագիծը պաշտպանելու հարց եւ հետեւեցին, ուղղակի թէ անուղղակի, Մ. Փորթուգալեանին, որի համար հայոց հարցը «Արմենիայի»՝ այսինքն Թուրքահայ ժողովրդի պաշտպանութեան խնդիրն էր: Այս իմաստով Մ. Փորթուգալեանը կանխորոշեց եւ մշակեց ոչ միայն պայքարի ձեւերը, այլեւ հայկական դատի ըմբռնումը: Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան թէ Դաշնակցական՝ զնացին նրա ուղիներով: Բաֆֆիի համար նոյնպէս գոյութիւն չունէր ռուսահայութեան առանձին հարց. նրա ամբողջ ուշքը կենտրոնացած էր Թուրքահայութեան ազատութեան խնդրի վերա: «Ռուսահայերին նա նկատում էր առ այժմ իբր պահեստի ոյժ, որի բախտը որոշում էր սահմանի այն կողմը: Հայկական օջախ Հայաստանի Թուրքական բաժնում՝ դա նրա մտորումների սրբութիւնն էր» (Դ. Անանուն՝ «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը», 2-րդ հատ. 201): Նոյն տեսակէտն էր մշակում նաեւ Գամառ - Քաթիպան իր հրաշունչ բանաստեղծութեանց մէջ: Նրա համար հերթականը, հրատապ խնդիրը

Թուրքահայութիւնն էր, որի վիճակը, ըստ Մ. Փորթուզալեանի, դարձել էր «անտանելի»։ Այսպիսով, սկսած 80-ական թականների սկզբից, հայ հրապարակախօսութիւնը, հայ վիպագրութիւնը, բանաստեղծութիւնը, եւ նոյն թականի կէսերից նաեւ հայ քաղաքական հոսանքները հայոց հարցը ըմբռնում են որպէս Թուրքահայոց հարց, համարելով արտասահմանի հայութեան եւ ուսահայերին որպէս օթանդակ ուժեր՝ նրա ազատագրութեան համար։ Մէկ հայութեան գաղափարը զարքնում ու մշակում էր Թուրքահայաստանի շուրջը։

«Համատարած» հայկական այդպիսի ընկերութիւն պիտի ունենայ իր նիւթական միջոցները, նրա անդամները ամսական կամ շաբաթական տուրք պիտի տան «ազգային ընդհանրական գործի համար»։ Ամէն մասնաճիւղ պիտի կապւի կենտրոնի հետ եւ ենթարկւի նրա հրահանգներին։ Այստեղ մեզ օրինակ կարող են ծառայել Իրլանդական Ընկերութիւնը՝ նւիրած իրենց ազգութեան ազատման գործին, «Իսրայէլական Դաշնակցութիւնը», որ ջանում է հրեայ պահել ամբողջ աշխարհում սփռած իր ազգակիցներին եւ ոչնչից հայրենիք ստեղծել։

1886 թ. Մ. Փորթուզալեանի եւ իր համակիրների ջանքերով ստեղծւում է «Հայոց Հայրենասիրական Ընկերութիւնը», որ «լռիկ մնջիկ կշարունակէ գործել եւ թէեւ ոտն առ ոտն, բայց միշտ կյառաջդիմէ դէպի իր նպատակ»։ Այդ միութեան մէջ մտնում են միեւնոյն գաղափարը, նպատակը եւ գործելակերպն ընդունող մարդիկ։ Բայց ի՞նչ անմիջական նպատակ են հետապնդում Մ. Փորթուզալեանը եւ իր կազմած «Հայոց Հայրենասիրական Միութիւնը»։ Ի՞նչ ձեւով են պատկերացնում նրանք Թուրքահայութեան ապագան։ Մ. Փորթուզալեանի քաղաքական պահանջները արմատական չեն, նոյնիսկ վերին աստիճանի չափաւոր են։ Նա ուզում է որ իրագործւեն Բերլինի դաշնագրով սրբագործւած բարենորոգումները։ Դաշնագրի այդ կէտը պիտի տար հայերին — ազգային սկզբունքով վարչական նոր բաժանումներ, հայերի մասնակցութիւնը տեղական գործերի մէջ, կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւն, արդար ու ժողովրդական դատարան, տուրքերի արդար բաշխումն, հողային հարցի լուծումն, մի խօսքով այն անմիջական խնդիրների բաւարարումն, որոնք տանելի եւ ապահով կը դարձնէին հայութեան գոյութիւնը։ Այս բոլորը նա որակում է «ինքնավարութիւն» բառով։ Վարչական ապակենտրոնացումը, անիշխանութեան վերացումը, օրէնքների եւ իրաւունքի հաստատումն՝ ահա նրա պահանջը։ Նա ուրոյն քաղաքական հեռապատկեր չունի, ցանկանում է, որ Թուրքիայի սահմաններում եւ մեծ պե-

տուրքիւնների հսկողութեան տակ ստեղծւի «ինքնավար» հայկական շրջան: Եւ այս նպատակին հասնելու համար՝ նա առաջարկում է նախ եւ առաջ դիմել Թուրքիային, «գիտնալով հանդերձ թէ անլսելի կմընայ»: Բայց այդ պէտք է՝ ցուցահանելու հայերի բարեացակամ եւ օրինապահ վերաբերումը դէպի Օսմանեան կայսրութիւնը: «Այդ կերպով մենք մեր հպատակութեան պարտքը կատարած կլինենք»: Միաժամանակ պէտք է դիմել եւրոպական մեծ պետութիւններին, «որոնք իրենց ստորագրութեամբ պարտականութիւն ստանձնած են հակել Արմենիայի մէջ թուրք կառավարութեան ի գործ դնելիք բարեկարգութիւնների վերայ»: Այս դիմումով նա ուզում է ապացուցանել օտարի առաջ, որ «անզգայ ժողովուրդը չենք եւ 61-րդ յօդւածին մէջ ճանաչած մեր իրաւունք պահանջելու չափ ազգային զգացում ունենք» (47): Բայց նա չի հաւատում, որ մեծ պետութիւնների միջամտութեամբ «կյաջողինք 61-րդ յօդւածը գործադրել տալ»: Ուստի չբաւականանալ սրանով՝ այլ «գործենք», որովհետեւ «թուրքին խօսք հասկացնելու... միակ ելք մնացած է նիւքսկան մնշումը, հայերի բողոքը գործնական միջոցներով, ապստամբութիւնը բռնութեան դէմ» (48): Ուրեմն ըստ մեր հրապարակադրի՝ «համատարած» հայութեան, «Հայ Հայրենասէրների Միութեան» նպատակն է Հայաստանի բարենորոգումները՝ 61-րդ յօդւածի հիմքով եւ միջոցներն են՝ դիմումը Թուրքիային, մեծ պետութիւններին եւ ապստամբութիւնն ու յեղափոխութիւնը: 80-ական թւականների կէսերին Մ. Փորթուզալեանի հեղինակութիւնը շատ մեծ էր՝ թէ երկրում, յատկապէս Վանում, Վասպուրականում եւ թէ արտասահմանում եւ կովկասահայութեան մէջ: Նրա աշակերտները Վանի մէջ կազմեցին աաջին յեղափոխական կուսակցութիւնը՝ տարածելու իրենց ուսուցչի գաղափարները: Արտասահմանի ուսանողութիւնը եւ գաղափարական երիտասարդութիւնը մի առժամանակ հաւաքեց նրա շուրջը, մտածելով օգուտել նրա հեղինակութիւնից եւ դարձնել նրան խորհրդանիշը հայոց յեղափոխութեան: Բայց Մ. Փորթուզալեանի շուրջն ստեղծւած համակրանքը երկար չտեւեց: Իր նկարգրով նա յեղափոխական չէր: Նա յեղափոխական գաղափարների ներմնացան էր, բայց երբեք յեղափոխական գործիչ: 80-ական թւերի կէսից հանդէս եկող նոր երիտասարդները, զանազանուժ էին նրանից իր խառնածքով, յեղափոխական գործի պահանջով. նրանք է, որ համոզւած էին թէ գաղափարը մշակւած է, գործադրութեան եղանակը՝ նոյնպէս եւ պէտք է անցնել գործի, գաղափարը փոխադրել թուրքահայ իրականութիւնը եւ պատւաստել յեղափոխութիւնն այնտեղ: Այս նոր սերունդը տարբեր

էր Մ. Փորթուգալեանից եւ իր ընկերային դաւանանքով: Նա երեւան էր գալիս եւրոպական եւ ռուսական քաղաքական ու հասարակական մտքի ղեկավարներէից առած ընկերվարական սկզբունքներով: Ջանում էր հաշտեցնել ընկերվարութիւնը ազգային հարցի, թուրքահայ հարցի հետ: Դա ոչ միայն տրամադրութիւն էր, այլ եւ ծրագրային պահանջ: Դրա դիմաց Մ. Փորթուգալեանը իր ազգային – ազատական աշխարհայեցողութեամբ, իր չմշակած եւ կցկտուր տնտեսական ծանօթութիւններով մենակ էր եւ նոր հոսանքի կենտրոնը լինել չէր կարող: Նա նոր երիտասարդութեան համար պահպանողական էր, յետադէմ: Նրա անձը ժխտումն էր իր իսկ քարոզած մեթոդներէի գործադրութեան: Բայց ամենից էականը քաղաքական ուսմունքի տարբերութիւնն էր նրա եւ նոր մտաւորականութեան միջեւ: Մ. Փորթուգալեանի քաղաքական պահանջը 61-րդ յօդածի գործադրութեամբ բաւարարուած էր, մինչդեռ նորերի համար վարչական ինքնավարութիւնը շատ քիչ էր. նրանք թուրքահայաստանի քաղաքական անկախութեան ծրագիրն էին մշակում. 80-ական թւականներէ վերջերին հայ մտաւորականութիւնը իր լաւագոյն եւ գործօն տարրերով բաժանուած էր Մ. Փորթուգալեանից, որը նրանց չէր բաւարարում՝ ոչ իր ընկերային եւ ոչ էլ քաղաքական պահանջներով: Հայոց յեղափոխութեան քարոզիչը մնաց մենակ իր «Արմենիա»-ով: Նա հայ յեղափոխական մտքի անցած փուլն էր այլեւս: Նոր քաղաքական ուսմունքներ մշակում էին Հնչակեաններն ու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որոնցից առաջինը ձեւակերպել էր Հայաստանի անկախութեան, իսկ երկրորդը՝ Փեղերացիայի պահանջը:

